

ELEŞTİREL SÖYLEM ANALİZİ: TEMEL YAKLAŞIMLAR

Critical Discourse Analysis: Main Approaches

Umur ŞAH*

ÖZET

Eleştirel söylem analizi, söylemin eleştirel analizine yönelik çeşitli yaklaşımları içeren disiplinlerarası bir alandır. Eleştirel söylem analizi, 1970'lerin sonuna doğru şekillenen Eleştirel Dilbilim çalışmalarına dayanmakla birlikte, 1990'lardan itibaren dile ilişkin farklı ve radikal bir teori olarak ele alınmaya başlamıştır. Dili bir sosyal pratik olarak gören ve dil ile iktidar arasındaki ilişkilere odaklanan eleştirel söylem analizi; sosyal eşitsizlik, ayrımcılık, iktidar ve hegemonyanın dil kullanımı içerisinde nasıl vücut bulduğunu, inşa edildiğini ve meşrulaştırıldığını eleştirel bir şekilde inceler. Bu makalede, eleştirel söylem analizi içerisindeki temel yaklaşımları temsil eden Norman Fairclough, Teun A. Van Dijk, Ruth Wodak, Ron Scollon ve Siegfried Jäger'in yaklaşımları ele alınmakta ve tartışılmaktadır. Eleştirel söylem analizine dair çeşitli teorisyenler, ESA'nın temel prensiplerini (sosyal problemlere odaklanma, eleştirel olma, özgürleştirici bir bilgi birikimine hizmet etme, disiplinlerarasılık gibi) paylaşmakla birlikte, teorik ve yöntemsel olarak birbirinden farklı yönleri olan yaklaşımlar ortaya koymuşlardır. Yine de bu yaklaşımların tümü, çoğu zaman birbirlerinden beslenmekte ve çeşitli teorik ve yöntemsel benzerlikler ihtiva etmektedirler.

Anahtar Sözcükler: Eleştirel söylem analizi, eleştirel dilbilim, söylem, ideoloji, dil kullanımı.

ABSTRACT

Critical discourse analysis is an interdisciplinary field which includes various approaches of critical analysis of discourse. While its roots are based on the studies of Critical Linguistics in the late 1970s, it has started to be seen as a 'different and radical theory of the language' with the 1990s. Critical discourse analysis conceptualizes language as a social practice, focuses on the relations between language and power, and examines how social injustice, discrimination, power and hegemony are constructed and justified in the usage of language. In this paper, the approaches of Norman Fairclough, Teun A. Van Dijk, Ruth Wodak, Ron Scollon and Siegfried Jäger are discussed as the main approaches of critical discourse analysis. Various theorists on critical discourse analysis have shared the basic principles

* Dr. Öğr. Gör. (Yarı-Zamanlı). Işık Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Psikoloji Bölümü, İstanbul/Türkiye. E-posta: umutsahh@gmail.com. ORCID ID: 0000-0002-5376-0965.

of ESA (focusing on social problems, being critical, serving an emancipatory knowledge, interdisciplinary, etc.), but have introduced theoretically and methodologically different approaches. Nevertheless, all of these approaches often feed on each other and contain various theoretical and methodological similarities.

Keywords: Critical discourse analysis, critical linguistics, discourse, ideology, language use.

Giriş

Eleştirel söylem analizi (critical discourse analysis), söylemin eleştirel analizine yönelik çeşitli yaklaşımları içeren disiplinlerarası bir alandır. Her şeyden önce, eleştirel söylem analizi, sadece bir analiz metodu değildir; eleştirel analizi, eleştirel teoriyi ve eleştirel pratikleri bir araya getiren geniş bir alanı kapsar (Van Dijk, 2001; Fairclough, 2005). Eleştirel söylem analizi (ESA), dili bir sosyal pratik olarak görür ve dil ile iktidar (power) arasındaki ilişkilere özel bir ilgi gösterir (Wodak, 2001a; Weiss ve Wodak, 2003). Sosyal problemlere odaklanan ESA iktidar, hegemonya, eşitsizlik ve önyargı gibi sosyal fenomenlerin söylemsel kaynaklarını ortaya çıkarmak üzere metinler ve konuşmalar (ve ayrıca nesnelere, jestler, fotoğraflar, görüntüler, vb.) üzerinde çalışır; bu söylemsel kaynakların belirli sosyal, politik ve tarihsel bağlamlarda nasıl sürdürüldüklerini ve yeniden üretildiklerini araştırır (Van Dijk, 2001; Sheyhislam, 2001). Diğer bir ifadeyle, ESA; iktidar, kontrol, egemenlik, ayrımcılık ve eşitsizlik arasındaki yapısal ilişkileri dilde ifade edildikleri biçimleriyle açığa çıkarmaya çalışır; sosyal eşitsizlik, iktidar ve egemenliğin dil kullanımı (veyahut söylem) içerisinde vücut buluşunu, inşa edilmesini ve meşrulaştırılmasını *eleştirel* bir şekilde sorgular (Wodak, 2001a).

ESA'nın tarihi, 1970'lerin sonuna doğru şekillenen Eleştirel Dilbilim (Critical Linguistics) çalışmalarına dayanmaktadır. Halliday'ın Sistemik Fonksiyonel Dilbilim (Systemic Functional Linguistics) yaklaşımından hareketle gelişen eleştirel dilbilimin amacı, ideolojinin ve ideolojik süreçlerin nasıl dilsel özellikler ve süreçler içerisinde görünür hale geldiklerini incelemektir. East Anglia Grubu'nun (Fowler vd., 1979) ilk çalışmalarının ardından, Kress ve Hodge (1979), Van Dijk (1985), Fairclough (1989) ve Wodak'ın (1989) çalışmaları eleştirel dilbilimin ana varsayımlarının, ilkelerinin ve uygulamalarının açıklanması ve geliştirilmesinde etkili olmuştur (akt. Wodak, 2001a). 1990'larla birlikte ise ESA terimi, önceleri *eleştirel dilbilim* terimiyle benzer bir doğrultuda kullanılmasına karşın, giderek "dile ilişkin farklı ve radikal bir teori"yi ifade etmek üzere kullanılmaya baş-

landı. Örneğin, Kress (1990; akt. Wodak, 2001a) ESA yaklaşımını diğer söylemsel ve dilbilimsel analiz yaklaşımlarından ayıran çeşitli kriterler ortaya koymuş, çeşitli teorisyenler ise bu kriterleri daha da ilerleterek ESA'nın ayrı bir alan olarak günümüzdeki hâlini almasını sağlamışlardır.

ESA'nın tek bir yaklaşımı içermekten ziyade, çeşitli açılardan birbirinden farklılaşan birden fazla yaklaşımı ihtiva eden bir çalışma alanı olduğunu belirtmiştik. Bu yazıda, ESA içerisinde yer alan ama birbirinden teorik, metodolojik veya pratik açılardan farklılaşan bu yaklaşımlara dair bir inceleme sunmak amaçlanmıştır. Bu çerçevede, ESA içerisindeki temel yaklaşımları temsil eden Norman Fairclough, Teun A. Van Dijk, Ruth Wodak, Siegfried Jager ve Ron Scollon'un yaklaşımları sırasıyla ele alınacaktır.

Norman Fairclough: Eleştirel Söylem Analizi

Fairclough, ESA içindeki en eski ve en merkezi teorisyenlerden biridir. 1980'lerdeki eleştirel dilbilim çalışmalarının ardından, 1990'lardan itibaren ESA'nın ayrı bir çalışma alanı olarak gelişmesinde önemli bir yere sahiptir. Fairclough, ESA'yı sosyal bilim ile dilbilimi tek bir teorik ve analitik çerçeve içerisinde bir araya getiren bir yaklaşım olarak tanımlar. Fairclough'un yaklaşımının dilbilimsel içeriği -diğer birçok ESA yaklaşımında olduğu gibi- Halliday'in Sistemik Fonksiyonel Dilbilimi'ne (SFD) dayanır. Bunun dışında, Fairclough'un yaklaşımı, birçok başka Marksist veya eleştirel teorisyenden de izler taşır; bunlara örnek olarak Foucault (*söylem düzeni* kavramı), Gramsci (*hegemonya* kavramı) ve Habermas (*söylemlerin kolonizasyonu* kavramı) gösterilebilir (Sheyholislami, 2001).

Fairclough'un (2001a, 2001b, 2005) ESA yaklaşımında, *semiosis* (semiosis) tüm maddi sosyal süreçlerin temel bir parçası olarak ele alınır. *Semiosis* dil, beden dili, görsel imaj veya herhangi başka bir işaretle kurulan anlamdır; bu nedenle ESA sadece (yazılı veya sözel) dili değil, tüm anlam üretme biçimlerini içeren *semiyosisi* temele alır. Sosyal hayat, birbiriyle karşılıklı bağlantılı olan çeşitli sosyal pratiklerden (ekonomik, politik, kültürel, vb.) meydana gelir ve bu pratikler çeşitli semiyotik öğeler içerirler. Böylece, tüm sosyal pratikler, sosyal hayatın (kültürel, ekonomik, politik ve gündelik) üretildiği *üretim pratikleri* olarak görülebilirler. Buna göre, her pratik, şu öğeleri içerir; üretici faaliyet, üretim araçları, sosyal ilişkiler, sosyal kimlikler, kültürel değerler, bilinç ve semiyosis.

Fairclough'a (2001a, 2001b, 2005) göre, bu öğeler birbirleriyle diyalektik bir ilişki içindedirler; yani bunlar farklı öğeler olmakla birlikte, birbirlerinden tamamen ayrı ve bağımsız değerlerdir. Her birinin diğerlerine indirgenemeyecek olan ama aynı zamanda diğerlerini de "içselleştiren" bir

anlamı vardır. Böylece, ESA, dili de içeren semiyosis ile sosyal pratiklerin diğer öğeleri arasındaki diyalektik ilişkinin analizi olarak görülebilir. ESA, sosyal hayattaki değişmelere, değişme süreçleri içerisinde semiyosisin nasıl biçimlendiğine ve pratik ağları içerisinde semiyosis ile diğer öğeler arasındaki ilişkilerdeki kayışlara bakar.

Fairclough (2001a, 2001b, 2005) semiyosisin sosyal pratikler içerisinde en geniş anlamda üç farklı şekilde biçimlendiğini ifade eder. Birincisi, bir pratik içerisindeki sosyal faaliyetin bir parçası olarak biçimlenir; örneğin, bir işi yapmanın (mesela tezgâhtarlık veya başbakanlık yapmak) bir parçası da dili belirli bir biçimde kullanmaktır. İkincisi, semiyosis, temsillerde biçimlenir. Buna göre, belirli bir sosyal pratik içerisindeki sosyal aktörler, kendi sosyal faaliyetlerinin akışı içerisinde, hem kendi pratiklerinin hem de diğer pratiklerin temsillerini üretirler. Temsil, pratiklerin bir tür sosyal inşa sürecidir; yani, temsiller sosyal süreçlere ve pratiklere dâhil olur ve onları şekillendirirler. Son olarak, semiyosis, sosyal pratiklerin belirli pozisyonlarının icrası (performance) içinde biçimlenirler. Herhangi bir pratik içerisindeki belirli pozisyonlara dâhil olan bireylerin kimlikleri, sadece kısmen o pratiğin kendisi tarafından belirlenir. Çünkü sosyal sınıf, cinsiyet, ırk, kültür ve yaşam deneyimi açısından birbirinden farklı insanlar, belirli bir pozisyonu farklı şekillerde icra ederler.

Semiyosisin bu üç biçiminden hareketle, Fairclough, *tarz* (genre), *söylem* ve *stil* (style) kavramlarını açıklar. Buna göre, sosyal hayatın bir parçası olarak semiyosis, tarzları inşa eder; tarzlar, eyleminin ve sosyal hayatı üretmenin semiyotik biçimdeki çeşitli yollarıdır. Bunlara örnek olarak gündelik konuşmaları, çeşitli organizasyonlardaki görüşmeleri, mülakatları, kitap eleştirilerini gösterebiliriz. Sosyal pratiklerin temsilleri içerisindeki semiyosis ise söylemleri inşa eder. Söylemler, sosyal hayatın kendine özgü çeşitli temsilleridir, yani sosyal pratikler içerisinde farklı konumlara sahip sosyal aktörler, sosyal hayatı farklı şekillerde veya farklı söylemler olarak “görür” ve temsil ederler. Son olarak, çeşitli pozisyonların icra edilmişindeki semiyosis, stilleri inşa eder; pratikler içindeki her pozisyon, bireylerin kimlikleriyle ilişkili olarak birbirinden farklı stiller içerisinde icra edilir. Bu açıdan, stiller, *var olma yolları* (ways of being) olarak görülebilir.

Fairclough (2001a, 2001b) için sosyal pratikler önemlidir, çünkü belirli bir şekilde bağlantılanmış sosyal pratikler bir *sosyal düzen* oluştururlar. Fairclough, geniş çaplı bir sosyal düzen olarak yeni kapitalizmin neo-liberal politikaları çerçevesinde şekillenen küresel düzenini, daha yerel düzeyde ise belirli bir toplumdaki eğitime ilişkin sosyal düzeni örnek olarak gösterir. Bir sosyal düzenin semiyotik (yani anlam üretimini içeren) cep-

hesine ise *söylem düzeni* (order of discourse) adını verir. Söylem düzeni, birbirinden farklı söylem, tarz ve stillerin şebekeleşerek bir araya geldiği, anlam üretiminin farklı yolları arasındaki (semiyotik) ilişkilerin belirli bir şekilde düzenlendiği bir sosyal yapılandırma. Buna göre, belirli anlam kurma yolları (yani farklı söylem, tarz ve stiller) belirli bir söylem düzeninde baskındır ve dolayısıyla bunun dışında kalanlar marjinal ya da alternatif olacaktır. Bu noktada, karşımıza Fairclough'un Gramsci'den ödünç aldığı *hegemonya* kavramı çıkar. Hegemonya, söylem düzenindeki belirli tarzda bir sosyal yapılandırmanın hegemonik hale gelmesi ve böylece gündelik hayattaki sağduyunun hükümlerinin sürdürülmesine ve meşrulaştırılmasına hizmet etmesi şeklinde ifade edilebilir. Bu nedenle de Fairclough için ESA'nın en önemli amaçlardan biri, sosyal pratiklerdeki hegemonik ilişkilerin açığa çıkarılması ve böylece süregiden hükümlerlik ve eşitsizliklerin ortadan kaldırılmasına imkân sağlamaktır. Zira bir söylem düzeni, hegemonik olduğu durumlarda bile tamamen kapalı bir sistem değildir; çoğu zaman kendi içinde karşıtlıklarını da taşıyan ve risklere açık bir sistemdir.

Fairclough (2001a, 2001b) buraya kadar anlatılan teorik kavramlara dayalı olarak, ESA için 5 aşamadan oluşan analitik bir çerçeve sunar. Buna göre, ESA'nın ilk aşaması, semiyotik bir niteliğe sahip sosyal bir probleme odaklanmaktır. Daha önce de söylendiği gibi, ESA, sosyal problemlere odaklanır; bunlar sosyal pratikler içerisindeki sosyal faaliyetlerle ilgili olabilir, sosyal pratiklerin kendilerinden kaynaklanıyor veya sosyal pratiklerin temsilleriyle ilişkili olabilirler. Burada incelenecek olanın kimin problemleri olduğu sorusu gündeme gelir; tabii ki bunlar, ESA'nın eleştirel niteliğine, yani hükümler veya eşitsiz sosyal ilişkilerin deşifre edilmesine ve özgürleştirici değişime yol açabilecek bir bilginin ortaya çıkarılması amacıyla uygun olarak, sosyal hayatın içerisinde çeşitli şekillerde ezilen, dışlanan ve eşitsizliğe uğrayan kesimlerin problemleri olacaktır.

Fairclough'un sunduğu analitik çerçevenin ikinci ve en kapsamlı aşaması, ele alınan sosyal problemin çözümüne engel olanların tanımlanmasıdır. Bu aşamadaki hedef, çözümüne engel olanların neler olduğunu sorgulayarak, problemin sosyal hayatın düzenleniş biçiminden kaynaklanan bir şekilde nasıl ortaya çıktığını anlamaya çalışmaktır. Bunun için ise 3 aşamalı bir analiz gereklidir; (a) problemin içinde konumlandığı pratikler şebekesinin analiz edilmesi, (b) ele alınan pratik(ler) içerisinde semiyotik diğer öğelerle ilişkisinin analiz edilmesi ve (c) söylemin (yani semiyotik kendisinin) analiz edilmesi. Söylemin analizinde ise 4 farklı analiz kullanılır; söylem düzeninin yapısal analizi, etkileşimsel analiz, söylemler

arası analiz ile dilbilimsel ve semiyotik analiz. Bu aşama, incelenen mese-
lenin gerçek analiz noktasıdır ve hem yapısal hem de etkileşimsel analizi
gerektirir. *Yapısal analiz*, söylem düzeninin nasıl yapılandırıldığına ve bağ-
lamına odaklanır; bu tür bir analiz, semiyosis ile diğer anlam üretimi bi-
çimleri arasındaki ilişkilerin hangi bağlamlarda ve nasıl bir yapı içerisinde
şekillendiğini anlamak için önemlidir. Bunun yanı sıra, söylem düzenindeki
baskın olan etkileşim ve dil kullanım biçimlerinin anlaşılabilmesi için *etki-
leşimsel analize* de ihtiyaç vardır. Etkileşimsel analizin iki yönü vardır; be-
lirli etkileşim tiplerinin farklı tarz, söylem ve stiller olarak birbirlerine nasıl
eklemlendiğini inceleyen *söylemler arası analiz*in yanı sıra, *dilbilimsel
analizi* ve görsel imajlar gibi diğer semiyotik biçimlerin analizini içerir.
Fairclough'un dilbilimsel analizi, sistemik fonksiyonel dilbilimden hareket-
le, incelenen metnin dili üzerinde çeşitli düzeylerde seçici ve şematik bir
çalışma yapmayı gerektirir; buna göre, tüm metnin dilsel yapısını ve yapı-
landırılma tarzını, cümlecik bileşimlerini ve bağlantılanma biçimlerini,
cümleciklerin gramer ve semantiğini, kelime seçimleri ve kelimeler ara-
sındaki anlam ilişkilerinin analizini kapsar.

Analitik çerçevenin üçüncü aşaması, sosyal düzenin, ele alınan prob-
leme ihtiyacı olup olmadığı üzerine düşündürmektir. Sosyal düzen, içsel ola-
rak, kendi devamlılığını sağlamak üzere birtakım temel problemlere “ihtiyaç”
duyar. Burada *ideoloji* devreye girer; söylemler, belirli iktidar ve hü-
kümranlık ilişkilerinin sürdürülmesine katkı sağlaması açısından ideolojik-
tirler. Bu anlamda, ideolojiler, çeşitli sosyal problemlerin -mevcut sosyal
düzenden çıkarı olanların lehine- sürdürülmesine hizmet ederler. O halde,
bu aşamadaki temel mesele, mevcut sosyal düzenden en çok fayda sağ-
layanların söz konusu problemin ya da problemlerin çözülmemesinde bir
menfaatlerinin olup olmadığını ve ideolojinin bu bağlamda nasıl bir işlevi-
nin olduğunu sorgulamaktır.

Dördüncü aşama, eski engellerin muhtemel yollarını tanımlamaktır.
Bu aşamada analiz, negatiften pozitif eleştiriye doğru yön değiştirir; o ana
kadar fark edilmemiş değişim potansiyellerini tanımlamaya çalışır. Bu,
sosyal düzendeki hükümranlığın içerdiği karşıtlıkların, boşlukların ve çeliş-
kilerin -örneğin, baskın etkileşim tiplerinin karşıtlarının- veya direnç ve
farklılıkların ortaya konulması yoluyla yapılabilir.

Fairclough'un analitik çerçevesinin beşinci aşaması ise analize eleştiri-
rel yansımadır. Bu aşamada, analist, yaptığı analize yönelik eleştirel bir
bakış geliştirir; bu amaçla, analizin bir *eleştiri* olarak ne kadar etkili oldu-
ğunu ve sosyal özgürleşmeye katkıda bulunup bulunmadığını, -bir sosyal
pratik olan- akademik pratik içindeki kendi konumunu da sorunsallaştırır-

rak eleştirel bir şekilde sorgular. Böylece, Fairclough, sunduğu bu analitik çerçeve aracılığıyla, çağdaş sosyal hayattaki değişimleri (küreselleşme, sosyal dışlanma, eşitsizlik, neoliberalizm, eğitim, sağlık ve kültür politikalarındaki değişimler, ekonomik ve politik kayışlar, vb.) eleştirel bir şekilde incelemek isteyen araştırmacılar için bir yol haritası önerir.

Teun A. Van Dijk: Sosyo-Bilişsel Yaklaşım

Van Dijk, özellikle 1980'lerden itibaren medya söylemi üzerine yaptığı eleştirel çalışmalarıyla, ESA içindeki en etkili teorisyenlerden biri olmuştur. Bununla birlikte, son dönem çalışmalarında Van Dijk (2009a) eleştirel söylem analizi (ESA) yerine *eleştirel söylem çalışmaları* (ESC) terimini kullanmayı tercih etmektedir; böylece, içinde çeşitli yaklaşımları barındıran ve çok-disiplinli bir araştırma alanı olan eleştirel yaklaşımın, sadece bir söylem analizi yöntemi olduğu şeklindeki yanlış anlamayı ortadan kaldırmayı amaçlamaktadır.

Van Dijk (2001), kendi yaklaşımını *sosyo-bilişsel* (socio-cognitive) söylem analizi olarak tarif eder. Buna göre, esas ilgi odağı *söylem*, *biliş* (*cognition*) ve *toplum* üçgenidir. Bu tarifile vurgulamak istediği, diğer birçok ESA teorisyeninin aksine, söylemlerin ve etkileşimlerin eleştirel analizinde toplum kadar *bilişin* de analize dâhil edilmesi gerektiğidir. Bununla birlikte, Van Dijk, böyle bir tariflemenin, ESA'nın sadece söylemlerin sosyal ve bilişsel analiziyle ilgilenmesi gerektiğini kastetmediğini, daha ziyade onun sosyo-bilişsel arayüze yönelik özel ilgisini yansıttığını açıkça ifade eder. Onun, bilişe gösterdiği bu ilgi, söylem ile toplum arasındaki ilişkinin kurulmasında bilişin bir tür arayüz (interface) olduğunu düşünmesinden ileri gelir.

Van Dijk'a (2001, 2009a) göre söylem çok boyutlu ve kolayca tarifi yapılamayacak olan bir fenomendir. Buna göre, söylem, dilbilimsel bir nesne (örneğin bir sıra alış veya bir cümle), bir eylem, bir sosyal etkileşim formu (örneğin konuşma), bir sosyal pratik, bir zihinsel temsil (anlam veya kanaat gibi), etkileşimsel bir olay ya da faaliyet (bir meclis tartışması gibi), kültürel bir ürün ve hatta satın alınan ticari bir mal olarak karşımıza çıkabilir. Yine de kendi teorik ilgisi çerçevesinde söylemi –konuşma etkileşimi ve yazılı metinler kadar, jest ve mimikleri, imajları ve diğer semiyotik biçimleri de kapsayan– bir *iletimsel olay* olarak ele alır. *Biliş* ise hem kişisel hem de sosyal bilişi ifade eder; yani kişisel bilişe dâhil olan duygu ve değerlendirmeleri, zihinsel ve hafıza yapılarını içerdiği kadar, sosyal bilişe dâhil edilebilecek olan inançları, hedefleri ve temsilleri de içerir. Son olarak, Van Dijk'taki anlamıyla toplum, mikro düzeydeki yüz-yüze etkileşimlerin yanı sıra (gruplar, gruplararası ilişkiler, hareketler, kurumlar, organi-

zasyonlar, sosyal süreçler, politik sistemler gibi bileşenlerin ihtiva edildiği) global, beşeri ve politik yapıları kapsar.

Söylem, biliş ve toplum üçgeninin, tarif edilen bu sosyal ve bilişsel boyutları, bir anlamda söylemin yerel (local) ve genel (global) bağlamını anlamamıza olanak sağlar. Van Dijk'a (2009a, 2009b) göre, bağlam, bir tür sosyal çevre veya yaş, cinsiyet, ırk gibi sosyal değişkenler değildir; bağlam -çoğu zaman düşünülenin aksine- nesnel değil öznel'dir. Buna göre, bağlam, katılımcıların iletişimsel ortamın özellikleriyle ilişkili ve bunlar hakkındaki *öznel* (subjective) zihinsel temsilleridir. Bu zihinsel temsillere ise Van Dijk, *bağlam modeli* adını verir; bağlam modelleri, söylem ile sosyal yapılar arasındaki bağlantıyı sağlayan arayüzdür. İletişimsel olaya ilişkin bağlam modelleri, katılımcıların, söylem üretimine uyumlarını ve sosyal ortama ilişkin anlamalarını kontrol eder. Örneğin, sosyal sınıf, cinsiyet, etnik yapı veya yaş gibi geleneksel sosyal değişkenlerin dil kullanımını etkilemesi, bağlam modelleri içindeki -az ya da çok bilinçli ve öznel olan- zihinsel temsilleri aracılığıyla olur. Ancak bağlam modelleri sadece öznel zihinsel temsillere dayanmaz; burada sosyal temsiller de iş başındadır, yani kişisel ve sosyal biliş birlikte iş görürler. Zira ne biliş ne de söylem toplumun dışında olan bir şey değildir; bu nedenle de gerek zihinsel temsillerin gerekse bağlam modellerinin sosyal içerikleri vardır.

Bağlam modelleri, belirli iletişimsel durumlara ilişkin sadece kendi zihinsel temsillerimizi içermezler; ortamdaki *diğer* katılımcıların temsillerini de içerirler. Yani, bağlam modelleri, *diğerlerinin* zihinlerine (onların temsillerine, inançlarına, niyetlerine, bilgilerine) ilişkin temsillerimizi de şekillendirir. Bu tarz bir karşılıklı anlama, dil kullanıcılarının birbirlerinin niyetlerini ve eylemlerini anlamlandırması için önemlidir. Bununla birlikte, bağlam modelleri, statik ve sabit değil dinamiklerdir; böylece etkileşim içerisinde dil kullanıcıları duruma uygun ve karşılıklı anlamaya imkân veren bağlam modellerini inşa edebilirler (Van Dijk, 2009b).

Bununla birlikte, Van Dijk'a (2001) göre, bütünlüklü bir eleştirel söylem analizi, sadece bu şekilde bir bağlamsal incelemeyle sınırlı kalmamalı, çeşitli söylem yapılarını ve düzeylerini de analize dâhil etmelidir. Söylemin dilbilimsel, görsel, işitsel, sentaktik, semantik, stilistik, retoriksel, pragmatik ve etkileşimsel yapı ve düzeyleri vardır; bu nedenle "tam" bir söylem analizinin bütün bu yapı ve düzeylerle de ilgilenmesi gerekir. Bu ise Van Dijk'a göre bütünüyle yapılması pek mümkün olmayan bir şeydir; bu nedenle de her yönüyle tamamlanmış bir analizden söz etmek pek anlamlı olmaz. Bunların hepsine birden odaklanmak yerine, analistin, bunlardan sosyal problemle en çok ilişkili olanlarına yönelik kapsamlı bir in-

celemeğe girişmesi daha yararlı olacaktır. Van Dijk (2001) analistin dikkat etmesi gereken söylemin dilbilimsel belirleyicilerinin bir listesini sunar; vurgu ve tonlamalar, sözcük düzeni, tutarlılık, itiraz gibi yerel semantik hareketler, başlık seçimi, konuşma eylemleri, şematik organizasyon, retorik biçimleri, sentaktik yapılar, önerme yapıları, sıra alışlar, onarım mekanizmaları ve duraksamalar. Bunların hepsi, kısmen konuşmacı tarafından kontrol edilebilen kısmen de (bağlam modelleri aracılığıyla) konuşmacıları kontrol eden etkileşim biçimleri veya yapılar olarak görülebilirler.

Van Dijk (2001, 2009a) eleştirel analiz için 6 adımlık bir çerçeve önerir: 1. Semantik makro yapıların analizi; incelenen metinlerin başlıklarının ve temel önermelerinin analizini içerir. Başlıklar ve temel önermeler, metinlerin içerdikleri söylemlerin en iyi hatırlanan kısımlarıdır. Böylece, olaylara ilişkin zihinsel temsillerin ve dolayısıyla bağlam modellerinin biçimlenmesine ve alıcıların anlamalarının kontrol altına alınmasına hizmet eden stratejik aletler olarak kullanılabilirler. Bu nedenle de Van Dijk analize *başlıktan* başlanmasını önerir. 2. Yerel (local) anlamların analizi; bu adımda, kelimelerin dolaylı ve doğrudan anlamları, önermelerin yapıları ve tutarlılığı, önermeler arası ilişkilere (varsayımlar, imalar, belirsizlikler, es geçilenler, kutuplaşmalar, vb.) bakılır. Bunlar da (başlıkların ve temel önermelerin kontrolünde) alıcıların zihinsel temsillerini ve dolayısıyla fikir ve tutumlarını etkilerler. Yerel anlamlar da diğer söylem yapıları gibi bağlam modelleri tarafından kontrol edilirler; buna göre, olayların zihinsel temsillerine dayalı olarak üretilen anlamlar, bağlam modelinin çeşitli kategorileri ve içerikleri tarafından kontrol edilirler. Analizde, gizli ya da dolaylı anlamların ve ideolojik olarak tarafgir söylemlerin (özellikle de biz ve onlara ilişkin kutuplaşan temsillerin) açığa çıkarılması önemlidir, çünkü bunlar metnin amacına uygun olarak alıcıların bağlam modellerindeki çeşitli öğeleri veya temsilleri harekete geçirirler. 3. Göze çarpmayan (subtle) formel yapıların analizi; bu adım, daha önce sözü edilen söylem yapılarının (vurgu ve tonlamalar, sözcük düzeni, tutarlılık, retorik biçimleri, sentaktik yapılar, önerme yapıları, sıra alışlar, onarım mekanizmaları ve duraksamalar gibi) analizini içerir. Bunlar, konuşmacılar tarafından başlıklar ve yerel anlamlar kadar kontrol edilemeyen ve doğrudan olmasa da konuşmacıların niyetlerine ve iletişimsel olayın pragmatik özelliklerine ilişkin dolaylı sinyaller verirler. Örneğin, bir erkek kadınlara karşı veya beyaz bir kişi siyahlara karşı olan olumsuz fikirlerini açıkça ifade etmeyebilir, ama gerçek fikirleri ve değerlendirmeleri, etkileşimin bu tür formel yapıları aracılığıyla dolaylı olarak da olsa kendilerini ele verebilirler. 4. Genel (global) ve yerel (local) söylem formlarının ve formatlarının analizi; genel ve

yerel anlamlar arasında yapılan ayırım gibi, genel ve yerel söylem formları arasında da ayırım yapılır. Buna göre, *genel formlar*, çeşitli tarz kategorilerinden oluşan yaygın ve geleneksel şemalardır (argümanlar, hikayeler ve gazete makaleleri gibi). *Yerel formlar* ise cümle sentaksları ile ardışık cümle veya cümlecikler arası formel ilişkilerdir; düzenleme, öncelik, zamirsel ilişkiler, aktif/pasif konuşma, isimden fiil yapma, vb. 5. Belirli dilbilimsel tercihlerin (realizations) analizi; metinde biz ve onların nasıl temsil edildiğine dair dilbilimsel birtakım tercihlere bakılır. Örneğin, yazarlar/konuşmacılar olumlu anlamları başlıklaştırarak, olumlu sözcük seçimlerinde bulunarak, iyi yönleri hakkında çok ve kötü yönleri hakkında az bilgi vererek, abartılı ve olumlu metaforlar kullanarak ve pasif cümleler kullanmak suretiyle olumsuz eylemlerdeki rollerinin önemini azaltarak kendilerine ilişkin olumlu bir “biz” temsili oluşturmaya çalışırlar. “Onlar”ın temsilinde ise bunun tam tersi bir yol izlenir. Bu çerçevede, sayılan tüm bu formel ve anlam yönleri, iktidarı ifade ve icra etmekle kalmaz, aynı zamanda arzulanan zihinsel modellerin ve sosyal temsillerin inşasını da etkilerler; ki bu da bağlam modellerinin ve dolayısıyla *zihnin* manipüle ve kontrol edilmesi anlamına gelir. 6. Bağlam modellerinin analizi; söylemin genel ve yerel yapıları arasındaki ayırım gibi, genel (global) ve yerel (local) bağlamlar arasında da ayırım yapılır. *Genel bağlamlar*, bir iletişimsel olayın yer aldığı sosyal, politik, kültürel ve tarihsel yapılarla tarif edilir. *Yerel bağlamlar* ise iletişimsel olayın yer aldığı anlık etkileşimsel durumun özellikleriyle tarif edilir. Bu bağlamlar, metin veya konuşmanın özelliklerini belirlerler. Bununla birlikte, daha önce de söylendiği gibi, bu bağlamların etkileri bilişsel bir arayüz olan *bağlam modelleri* aracılığıyla mümkün olur. Buna göre, bir metin/konuşma söz konusu durumun çeşitli özellikleri tarafından değil, dil kullanıcılarının bu özellikleri kendi zihinsel bağlam modellerinde yorumlama ve tanımlama biçimleriyle sınırlandırılır ve kontrol edilirler. Böylece, bağlam modellerini, bir yanda tarz, başlık seçimi, yerel anlamlar ve tutarlılık gibi, diğer yanda konuşma eylemleri, stiller ve retorik gibi söylem üretiminin ve idrakinin (understanding) çeşitli özelliklerini kontrol eden zihinsel temsiller olarak tarif edebiliriz.

Van Dijk bu şekilde bir analitik çerçeve önermekle birlikte¹, bunun tam ve eksiksiz bir analiz çerçevesi olduğunu iddia etmez. Zira ona göre, söylem analizi sosyal problemlere kolayca uygulanabilecek bir *yöntemler* toplamı değildir; bu nedenle de “hazır” veya “standart” yollar önermez. Onun için en önemli olan nokta, ESA’nın *eleştirel* niteliğine uygun olarak,

¹ Van Dijk’in yaklaşımını kullanan çeşitli analiz örnekleri için bk. (Şah, 2012a, 2012b; Aygül, 2012; Elçi, 2012).

analizin ezilenlerin yararına olacak şekilde iktidarın ve gücün kötüye kullanımını ve hükümler söylemlerin meşrulaştırıcı etkilerini ortaya çıkarmaya yönelik bir perspektife ve çalışma yöntemine sahip olmasıdır.

Ruth Wodak: Söylem-Tarihsel Yaklaşım

Ruth Wodak, ESA teorisyenleri içinde en dilbilimsel yönelimli olanıdır ve söyleme sosyo-dilbilimsel bir açıdan yaklaşan Viyana Ekolü içinde yer alır (Meyer, 2001). Wodak, 1990'lara kadar çalışmalarını Söylemsel Sosyo-Dilbilim (Discursive Sociolinguistics) adı altında yürütmüş; 1990'da antisemitizm söylemi üzerine yaptığı bir çalışmanın ardından Martin Reisigl ile birlikte *söylem-tarihsel yaklaşım* (discourse-historical approach) adını verdiği bir model geliştirmeye başlamıştır (Sheyholislami, 2001). Çalışmaları çoğunlukla çeşitli kamusal kurumları ve pratikleri (okullar, mahkemeler, seçimler, hastaneler) içeren geniş bir alana yayılmış ve ırkçılık, cinsiyetçilik, antisemitizm, ayrımcılık gibi sosyal problemlere odaklanmıştır.

Wodak (2001b), politik alana ve politika, medya ve toplum arasındaki ilişkilere yönelik bir ilgiye sahiptir. Ona göre, bu ilişkiler oldukça karmaşıktır ve ancak disiplinlerarası bir yaklaşımla açığa çıkarılabilir. Söz konusu çalışma, sadece söylemsel pratiklere değil, geniş bir maddi ve semiyotik pratikler çeşitliliğine de odaklanmalıdır. Bu nedenle, ESA, disiplinlerarası olduğu kadar, teoriler-arası, yöntemler-arası, eleştirel ve düşünümsel (self-reflective) olmalıdır.

Wodak (2001b), söylem-tarihsel yaklaşımın temel özelliklerini şu şekilde sıralar: 1. Disiplinler arasıdır ve bu her düzeyde kendini gösterir; teoride, araştırmada, ekiplerde ve pratikte. 2. Problem yönelimlidir, sadece dilbilimsel öğelere odaklanmaz. 3. Hem teorik hem de yönümsel açıdan eklektiktir; yani incelenen problemin anlaşılmasında ve açıklanmasında yararlı olabilecek olan teori ve yöntemler bir arada kullanılır. 4. Alan çalışması ve etnografiyi çalışmaya dâhil eder. 5. Hareketlidir (abductive); teori ile ampirik veriler arasında sürekli bir gidiş-gelişi gerekli kılar. 6. Çoklu tarzlar (genre) ve çoklu kamu alanları çalışılır, metinler-arası ve söylemler-arası ilişkiler araştırılır, yeniden bağlamsallaştırmaya önem verilir. 7. Söylemlerin ve metinlerin yorumlanmasında tarihsel bağlam her zaman analize dâhil edilir. 8. Analiz için gerekli kategoriler ve araçlar, incelenen probleme göre ve ayrıca sıralanan bu basamaklara göre tanımlanır. 9. Bulgular (veya sonuçlar), farklı alanlardaki uzmanlar için ulaşılabilir olmalıdır ve belirli söylemsel ve sosyal pratiklerin değiştirilmesi hedefine uygun olarak kullanılmalıdır.

Söylem-tarihsel yaklaşım (STY) (Wodak, 2001b; Reisigl ve Wodak, 2001), eleştirel teorinin sosyo-felsefik yönelimi ile dilbilimsel yönelimini bir araya getirir. Bu açıdan, *eleştiri*, STY için çok önemlidir ve bu kendine yönelik eleştiriye de içerir. Analist, önyargılı olma riskini azaltmak amacıyla çeşitli yaklaşımları ve yöntemleri bir arada kullanmalı ve ampirik verilerle çalışmalıdır. Buna göre, STY, *eleştirel çalışma* için birbiriyle bağlantılı üç boyutu içeren bir analiz önerir: 1. *İçkin eleştiri*, metne ve söyleme ait yapılar içindeki tutarsızlıkları, ikilemleri ve paradoksları keşfetmeyi amaçlar. 2. *Sosyo-tanısalsal eleştiri*, söylemsel pratiklerin açık veya gizil ve çoğu zaman ikna edici ve manipüle edici karakterini açığa çıkarmaya çalışır. 3. *Prog-nostik (kılavuzluk eden) eleştiri*, iletişimi geliştirmeyi ve değiştirmeyi amaçlar (örneğin, hastane, mahkeme, okul gibi kamu kurumlarında mevcut olan dil engellerinin ortadan kaldırılmasına yönelik çalışma yapılıır).

STY, söylemsel olayların gömülü olduğu tarihsel, sosyal ve politik zemini bütünleştirmeye; söylemsel eylemlerin tarihsel boyutlarını analiz etmeye ve çeşitli sosyal teorileri bir arada kullanarak bağlamı açıklamaya çalışır. Wodak (2001b), yazılı ve sözel dili, bir sosyal pratik biçimi olarak görür; bir *söylem* ise sosyal pratiğin belirli bir görünüşünün belirli bir perspektiften tanımlanma yoludur. Belirli söylemsel pratiklerle, belirli eylem alanları (durumlar, kurumsal düzenlemeler, sosyal yapılar gibi) arasında diyalektik bir ilişki vardır. Buna göre, bir yandan durumsal, kurumsal ve sosyal kurulumlar (settings) söylemleri etkiler ve biçimlendirirler; diğer yandan söylemler de söylemsel (ve söylemsel-olmayan) sosyal/politik süreç ve eylemleri etkilerler. Diğer bir deyişle, söylemler, hem sosyal pratikleri inşa eden hem de onlar tarafından inşa edilen *dilsel sosyal pratikler* olarak görülürler.

STY’de *söylemler*, *metinler*, *tarzlar* (*genres*) ve *eylem alanı* kavramları birbirleriyle bağlantılı olarak ele alınırlar. Buna göre, *söylemler*, kendilerini sosyal eylem alanında çeşitli semiyotik yollarla gösteren dilsel eylemlerdir; *metinler* ise belirli dilsel eylemlerin maddi olarak durağan ürünleridirler. *Tarzlar*, belirli bir aktiviteyle ilişkili olarak, dilin sosyal olarak onaylanmış, sabitlenmiş ve yaygınlaşmış kullanım biçimleridirler. *Eylem alanı* ise söylemin çerçevesini oluşturan ve ona şekil veren toplumsal gerçekliğin ilişkili parçaları olarak anlaşılabilir. Wodak (2001b) bu kavramlar arasındaki ilişkiyi şu şekilde açıklar; belirli bir başlıkla (topic) ilgili bir söylem, bir eylem alanından başlayarak diğer alanlara doğru gelişir, böylece söylemler farklı alanlara ve başka söylemlere doğru yayılarak, farklı alanlar arasında bir araya gelirler, çakışır, üst üste binerler, birbirlerini işaretlerler. Bu şekilde bir karşılıklı ilişki ise Wodak’ın *söylemler-arasılık* (interdiscursi-

vity) ve *metinler-arasılık* (intertextuality) kavramlarına denk gelir.

Bu çerçevede, STY içerisinde *bağlam* önemli bir yere sahiptir; bu amaçla bağlam 4 düzeyde ele alınır: 1. Dil veya metnin kendi içsel bağlamı. 2. Sözler, metinler, tarzlar ve söylemler arasındaki metinler-arası ve söylemler-arası ilişkiler. 3. Belirli bir duruma ilişkin bağlam (durumsal bağlam). 4. Söylemsel pratiklerin içine gömülü olduğu, geniş sosyopolitik ve tarihsel bağlamlar. Bu düzeylerin hepsi, STY tarafından teorik ve yöntemsel çalışmaya dâhil edilirler; burada STY'nin eklektik ve pragmatik yönü devreye girer. Bağlamın bu farklı düzeylerdeki ele alınışı, her düzey için çeşitli teorilerden ve metotlardan yararlanmayı gerektirir. Böylece, bağlama ilişkin çok yönlü bir kavrayış sağlamak mümkün olur.

Reisgl ve Wodak (2001) ile Wodak (2001b), ırkçılık ve ayrımcılık üzerine yaptıkları çalışmalardan hareketle, STY için 4 basamaklı bir analiz stratejisi sunarlar. İlk olarak örneğin ırkçı, cinsiyetçi, ayrımcı, antisemitist, vb. bir içeriğe sahip bir söylemin bileşenleri veya başlıkları çıkarılır; ikinci olarak argümantasyon stratejilerini de içeren söylemsel stratejiler araştırılır; üçüncü olarak verilerdeki dilbilimsel anlamlara bakılır; son olarak ayrımcı kalıp yargıların sembolleri olarak bağlama-dayalı dilsel uygulamalar incelenir. Bununla birlikte, Wodak, STY için sabit bir analiz çerçevesi sunmaz; analizin, incelenen problemin doğasına uygun olarak şekillenmesi gerektiğini ifade eder. Bu noktada önemli olan, analizin, her koşulda eleştirel, özeleştirel ve disiplinlerarası niteliğinden taviz verilmemesidir.

Ron Scollon: Aracılı (Mediated) Söylem Analizi

Ron Scollon, eleştirel söylem analizi içerisinde mikro-sosyolojik perspektifi temsil eder (Meyer, 2001) ve kendi yaklaşımını *Aracılı Söylem Analizi-ASA* (Mediated Discourse Analysis) olarak isimlendirir. Scollon (2001a), ESA'yı, sosyal değişimle ilgili problemlere odaklı bir şekilde söylemi (yani dil kullanımını) *eleştirel* bir şekilde inceleyen bir sosyal analiz programı olarak tanımlar. ESA'daki temel fikir, sosyal problemlerin büyük ölçüde söylemler içerisinde inşa edildiği nosyonundan hareketle, söylem analizinin sosyal problemlere dair bir kapı aralayacağıdır. Ne var ki, Scollon'a göre, söylemler ile sosyal eylemler arasındaki ilişki ESA'da kopuktur.

ASA (Scollon, 2001a) eleştirel söylem analizinin temel hedeflerini (sosyal problemlere odaklanması, iktidarın kötüye kullanımının açığa çıkarılması gibi) paylaşmakla birlikte, söylem veya dilden ziyade *sosyal eylemlere* (social action) odaklanmasıyla ondan farklılaşır. ASA, insanların sosyal aktörler olarak kendi hayat hikâyelerini ve gündelik hayat alışkanlıklarını üretirken toplumun da üretildiği ve yeniden üretildiği bir zemi-

ne oturan sosyal eylemleri, analizin odağına taşır. Ancak, bu, ASA'nın söylemle hiçbir şekilde ilgilenmediği anlamına gelmez, aksine sosyal hayatın yaygın söylemlerinin sosyal aktörlerin gerçek zaman zarfında gerçekleşen sosyal eylemleriyle nasıl ilişkilendiğini anlamaya çalışmak, ASA'nın merkezi amaçlarından birini oluşturur. ASA, söylemsel pratikleri de sosyal eylem biçimleri olarak ele alır. Buna göre, söylemler toplumun ve kültürün inşa edildiği araçlardan sadece birisidir. Bu araçlar arasında, söylemsel olmayan pratikler ve maddi ürünler de vardır. Yine de söylem, ideolojik ve tarihsel niteliği ve bir sosyal eylem biçimi oluşuyla, ASA içinde merkezi bir yere sahiptir.

Scollon, sosyal eylemlerin *kültürel araçlar* (cultural tools) ve *aracı yollar/aletler* (mediational means) tarafından yönetildiğini belirtmek üzere, sosyal eylemleri *aracılı (dolaylı) eylemler* (mediated actions) olarak adlandırır. Bu aracı aletlerin en belirgin ve yaygın olanı tabii ki dil veya söylemdir, ancak dil bu araçlardan sadece birisidir. Bu nedenle de ASA, söylemler yerine sosyal eylemleri merkeze alır. Scollon'a göre, dil ve söylemle ilgilenen birçok teori (konuşma eylemi teorisi, pragmatik (pragmatics), etkileşimsel dilbilim ve ESA gibi) *sosyal eylem* üzerine bir vurguyla işe başlamasına rağmen, sonrasında bir şekilde sadece metin üzerine odaklanmakta ve sosyal eylemin diğer yönlerini ve dil ile söylem dışındaki diğer arabulucu araçları “bağlam” olarak arka plana atmaktadır. Bu durum ise söylem ile sosyal eylem arasındaki ilişkinin yetersiz ve hatta deforme olmuş bir şekilde anlaşılmasına yol açar. ASA ise analize sosyal eylemle başlar ve sosyal eylemle devam eder. Bu nedenle de ASA'nın metodolojik meselesi söylemin nasıl analiz edileceği değil, sosyal eylemin nasıl analiz edileceğidir. Bu açıdan Scollon, ASA'ya, eleştirel söylem analizinin bir kolu veya yönü olarak görmez, ama yine de ESA'yla yakın şekilde bağlantılı olduğunu söyler.

ASA (Scollon, 2001a, 2001b), söylemler ile sosyal eylemler arasındaki çoğu zaman dolaylı ve her zaman karmaşık olan bağlantıları açıklamaya çalışır. Bu amaçla, ASA, mikro düzeydeki eylem ile makro düzeydeki toplum arasındaki bağlantıyı kurmaya yönelik olarak 6 temel kavram etrafında organize olmuştur; *aracılı eylem* (mediated action), *bağlantı yeri/noktası* (site of engagement), *aracı aletler/araçlar* (mediational means), *pratikler* (practices), *pratikler bağı* (the nexus of practice) ve *pratikler topluluğu* (the community of practice).

Scollon (2001a, 2001b), bu kavramları “bir arkadaşla bir yere gidip kahve içme” örneği üzerinden açıklar. *Aracılı eylem*, eylemlerin gerçekleştirilmesini sağlayan, eylem ile aracı aletler/araçlar arasındaki çö-

zül(e)meyen diyalektiği ifade eder. Bir *aracılı eylem*, aracı aletler veya kültürel araçlar aracılığıyla gerçekleşen bir sosyal eylemdir. Buna göre, örneğin, bir kahve içmek bir dizi aracılı eylemde bulunmak demektir; kuyruğa girmek, sipariş vermek, ödeme yapmak, kahveyi almak, masa seçmek, oturmak, sohbet etmek, vb. Böylece, tüm bu aracılı eylemler, daha yüksek düzeydeki bir aracılı eylemi (kahve içmek) inşa ederler. *Bağlantı yeri*, bir aracılı eylemin ortaya çıkmasını sağlayan sosyal pratiklerin belirli bir zamanda belirli bir yerdeki birlikteliğidir. Bu kavram, belirli bir anda bir aracılı eylemin gerçekleşmesine imkân sağlayan sosyal pratiklere odaklanır. Bir bağlantı yeri, otoyolda hızla araba sürerken bir anda *dönüş* levhasını görmek gibi birkaç saniyelik olabilir veya arkadaşlarla film seyretmek, tiyatroya gitmek, sohbet etmek veya otobüse binmek gibi daha uzun süreli eylemlerde de olabilir. *Aracı aletler/araçlar*, bir aracılı eylemin (yani bir sosyal eylemin) taşındığı (veya iletildiği) semiyotik anlamlardır. Burada, *semiyotik* terimi, dil ve görsel temsiller kadar maddi nesnelere de içeren bir anlama sahiptir. Aracılı anlamlar, metinler-arası, söylemler-arası ve çokseslidirler; eylemler için çoklu içeriklere ve tarihsel sınırlamalara sahiptirler. Buna göre, örneğin, kahve içme eyleminin kendisinin yanı sıra tüm aracılı eylemlerinin de aracı aletleri vardır; sipariş vermede kullanılan dilin, sıraya girmenin, mekânın düzenlenişinin, kahve bardağının ve üstündeki logonun, kahvenin, kaşığın, vb.

Aracılı eylemler (yani sosyal eylemler); içerisinde sosyal grupların, tarihin ve kimliklerin tekrar ve tekrar üretildiği, *sosyal pratikler* ile aracı anlamların kesişimi olarak ortaya çıkarlar ve sadece pratikler içerisinde yorumlanabilirler. *Pratikler*, aracılı eylemlerin birikimidirler ve kültürel olarak kabul edilmiş aracı aletleri taşıyarak, sosyal aktörleri aynı pratikleri öğrenmeye ve uygulamaya zorlar. Örneğin, bir fincan kahve almak için sırada bekleriz ve sipariş veririz, otobüse binmek için bilet almak ve bileti şoföre vermemiz gerekir, selamlaşma için “nasılsınız” ve “iyiyim” dememiz gerekir, vb. Böylece, sosyal dünya, sayısız miktarda pratiklerden meydana gelmektedir. *Pratikler bağı*, belirli grupların “aynı” eylemler setini tanıyabileceği bir şekilde, çoklu pratiklerin kesişimi veya bir araya gelişidir. Bu anlamda, pratikler bağı, sosyal aktörler tarafından diğerlerinin eylemlerinde tanınabilen (ve bir aracı eylemler setinden oluşan) bağlantılı pratikler olarak görülebilir. Örneğin “bir yerden bir kahve almak”; kahvenin parasını ödemek ve bir konuşma içine girmek eylemlerini içeren bir pratikler bağı olarak analiz edilebilir. Bununla birlikte, pratikler bağı sadece bağlantılı eylemleri içermekle kalmaz, bu eylemlere dâhil olan insanları veya grupları da içerir. *Pratikler topluluğu* ise aynı hedef veya amaçla bir-

birleriyle düzenli bir şekilde etkileşen insan grupları olarak tanımlanır. Bu çerçevede, pratikler bağı içerisindeki bağlantılı eylemleri gerçekleştiren sosyal aktörler bir pratikler topluluğu oluştururlar.

Scollon (2001a), analiz için hangi sosyal eylemlerin seçileceğine, analistin esas ilgisi çerçevesinde araştırma sorularını daraltarak karar vereceğini ifade eder. Analist, bu amaçla, bir takım sorular sorarak söz konusu eylemlerin gerçekleştirilmesinde hangi söylemsel veya söylemsel olmayan aracı aletlerin rolü olduğunu anlamaya ve bu çerçevede inceleyeceği aracı aletleri (metin, konuşma, görüntü, eşya, vb.) tespit etmeye çalışır. Analiz, yukarıda tanımlanan kavramsal çerçeveye göre gerçekleştirilir; buna göre ilk olarak aracılı eylemler, daha sonra pratikler, aracı aletler, pratikler bağı ve son olarak da pratikler topluluğu analiz edilir.

Scollon (2001a), bu amaçla, etnografi geleneğine yakın bir şekilde 4 tip veriyle çalışır; (a) *üyelerin genelleştirmeleri* (incelenen aracılı eylemleri gerçekleştiren sosyal aktörlerin veya grup üyelerinin görüşleri), (b) *doğal gözlem*, (c) *üyelerin bireysel deneyimleri* ve (d) *gözlemci ile üyelerin etkileşimi* (odak grup görüşmeleri gibi). Scollon, ayrıca, medya ve gazete haberlerinin de veri kaynağı olarak kullanılabileceğini ifade eder. Bununla birlikte, Scollon, yapılandırılmış ve yarı-yapılandırılmış tekniklerden de tamamen vazgeçmez; katılımcıların (yani sosyal aktörlerin) kendi tanımlamalarına ulaşabilmek için çeşitli anketler kullanır. Bunlar içerisinde; *katılımcı ve aracı eylem anketleri* (araştırmada incelenen temel sosyal eylemleri ve sosyal aktörleri tanımlamayı amaçlar), *mekân anketleri*, *olay/eylem anketleri* ve *odak gruplar* sayılabilir.

Sonuç olarak, Scollon, bütün bu kavramsal çerçeve ve yöntemsel araçlarıyla, sosyal eylemler ile söylemler arasındaki ilişkiyi -eylemlere ve pratiklere odaklanarak- anlamaya ve bu sayede sosyal dünyanın doğasına ilişkin daha kapsamlı bir kavrayışa ulaşmaya çalışır. Böyle bir kavrayış, ona göre, sosyal problemlerin ele alınışında ve çözümünde de önemli bir çerçeve sağlar (Scollon'un yaklaşımını kullanan bir analiz örneği için bkz; Şah, 2012c).

Siegfried Jager: Söylemsel ve Dispozitif Analiz

ESA teorisyenleri içinde, *söylem* terimini Foucault'nun söylemsel fenomene ilişkin yapısalçı açıklamalarına en yakın şekilde kullanan teorisyen Jager'dir. Jager (2001), Foucault'nun söylem teorisine dayanan kendi ESA yaklaşımı için şu meselelerin merkezi olduğunu söyler: Belirli bir mekân ve zamanda geçerli olan bilgi neleri içerir; bu geçerli bilgi nasıl gelişir ve yayılır; nasıl kabul edilir; öznelerin ve toplumun inşasında nasıl

bir işleve sahiptir ve toplumun baştan sona gelişimindeki etkisi nedir?

Jager (2001), burada *bilgi* (knowledge) terimini, Foucault'ya benzer şekilde, kendilerini çevreleyen gerçekliği yorumlamak ve biçimlendirmek üzere (belirli bir tarihsel bağlam içinde yer alan) insanların kullandıkları *bilinci* oluşturan bileşenlerin ve anlam biçimlerinin tümünü ifade edecek şekilde kullanır. İnsanlar, *bilgiyi*, içine doğdukları ve yaşamları boyunca maruz kaldıkları söylemsel bağlamlardan elde ederler. Bu çerçevede, *söylem analizi* –dispozitif analizi de içerecek şekilde– çeşitli bilgi/iktidar bağlamlarını açığa çıkarmak ve eleştirmek üzere, söylemlere ve/veya dispozitiflere (dispositive) ilişkin (belirli bir mekân ve zamanda geçerli olan) *bilginin* sorgulanmasını amaçlar. Böyle bir analiz; medya, gündelik iletişim, okul ve aile aracılığıyla taşınan *gündelik bilginin* yanı sıra çeşitli (sosyal ve fiziki) bilimler tarafından üretilen (bilimsel/uzman) *bilgiye* de yönelir.

Bununla birlikte, Jager, Foucault'nun teorisinde bir kör nokta bulmuştur; özne ile nesne arasındaki, söylemsel ve söylemsel-olmayan pratikler ile bunların gösterimleri (objeler) arasındaki ilişkide kopukluk vardır (Meyer, 2001). Burada, Jager, Aleksej Leontjew'in etkinlik teorisinden (activity theory) yardım alır; sözü edilen ilişkilerin *iş* (work), *etkinlik* ve *söylemsel-olmayan pratikler* aracılığıyla icra edildiğini söyler. Böylece, Foucault'daki kör noktayı gidermek üzere, bir “sosyal eyleyen olarak özne”, söylem ile gerçeklik arasındaki bağlantı olarak kavramsallaştırılır.

Jager (2001), söylemi ele alışında, Jürgen Link'in “eylemle ve gücün pratik edilmesiyle birleşmiş/pekişmiş *konuşma* (speech) olarak söylem” nosyonundan etkilenmiştir. Ama kendisi bunu biraz daha ileri taşıyarak, *söylemi*, toplumu şekillendiren bireysel ve kolektif eylemi belirleyen –ve böylece iktidarı uygulayan– *bilginin akışı* (flow of knowledge) olarak görür. Bu açıdan, söylemleri, kendine özgü maddi gerçeklikler olarak düşünebiliriz. Söylemler, toplumsal gerçekliği etkiler, biçimlendirir ve mümkün kılarlar. Bununla birlikte gerçeklik, söylemler içerisinde basitçe yansıtılmaz; söylemler –Jager'in deyimiyile– “kendi hayatlarını” yaşarlar. Yani, söylemler, örneğin gerçeklik tarafından sağlanan pasif bir malumat ve ikinci sınıf maddi gerçeklikler değildirler; “gerçek” gerçeklikten daha az “maddi” değildirler.

Böylece, söylemler, kendi toplumsal bağlamları içerisinde eyleyen öznelerin, söylemlerin ve gerçeklikteki değişimlerin faileri ve (birlikte) üreticileri olarak iş görmeleri aracılığıyla, *gerçekliği* belirler ve şekillendirirler. Buradan hareketle, Jager'e (2001) göre, söylem analizi, sadece hâlihazırda mevcut olan şeylerin yorumlanmasıyla ve/veya anlamların dağı-

lııyla ilgilenmez, daha çok söylem tarafından icra edilmekte ve aktif özneler tarafından taşınmakta olan *gerçeklik üretimiyle* (production of reality) ilgilenir.

Jager (2001; Meyer, 2001), Foucault'nun oldukça sözel (verbal) olan söylem tanımını söylemsel-olmayan pratikleri de içerecek şekilde genişletmek üzere, yine Foucault'nun bir başka kavramı olan “dispozitif” (dispositive) kavramını kullanır. *Dispozitif*, Fransızcada *aygıt, cihaz, araç, düzen* anlamına gelir. Foucault'daki anlamıyla, *dispozitif*, söylemsel ve söylemsel-olmayan pratiklerin (kurumlar, yasalar, mimari formlar, düzenleyici mekanizmalar, bilimsel ifadeler, maddi nesnelere, vb.) yanı sıra bu unsurlar arasındaki bağlantıların doğasını da içeren heterojen bir mefhumdur (Jager, 2001; Caborn, 2007). Yani, söylenenler kadar *söylenmeyenleri* de içerir. Bu nedenle, Jager, söylemlerle birlikte dispozitifleri de inceleyen, bir *söylemsel ve dispozitif analiz* yaklaşımı önerir.

Jager'in (2001) yaklaşımı içerisinde, konuşmalar, metinler ve söylemler birbirlerinden ayrı olarak değil, birbirleriyle bağlantılı ve dispozitifle ilişkili olarak ele alınırlar. Burada, söylem, gerçeklik ve nesnelere birlikte var oluşu (co-existence) söz konusudur ve bunlar (birbirleriyle bağlantılandıkları) dispozitifin heterojen unsurları olarak görülürler. Bununla birlikte, daha önce de söylendiği gibi, Jager, bu noktada Foucault'nun söylem ve gerçeklik arasında bir ikiliğin olduğunu varsayarak, bunlar arasında (yani dispozitifin unsurları arasında) bir kopukluk yarattığını belirtir. Jager'in yaklaşımında ise bu unsurlar arasındaki *bağ* (bond) özne ile nesne ve sosyal dünya ile gerçek nesnelere arasındaki bağlantıyı kuran insan aktivitesi (öznelerin eylemliliği) içerisinde bulunur.

Jager'e (2001) göre, söylemler (özellikle de hükümran söylemler) eleştirilebilir ve sorunsallaştırılabilirler; bu, çelişkilerini ve ifade edilmeyen içeriklerini, nelerin söylenmesine ve yapılmasına imkân tanıdıklarını ve belirli bir zaman zarfında belirli *gerçekliklerin* veya *doğruların* kabul edilmesinde nasıl bir rol oynadıklarını açığa çıkarmayı amaçlayan bir analizle yapılabilir. Jager'in bu amaçla önerdiği analiz yaklaşımı, söylemin içerik yönelimli yapısal analizinin yanı sıra, dile odaklı daha “hassas” bir analizini de içerir.

Analiz için, Jager, öncelikle çeşitli söylem yapılarını açıklar; *söylem parçası* (discourse fragment) (belirli bir konuyu ele alan metin ya da metin parçası), *söylem yumağı/dizisi* (discourse strand) (tematik olarak bir araya gelen söylem parçaları), *söylemsel olaylar ve söylemsel bağlamlar* (her olayın söylemsel kaynakları ve söylemsel bağlamı vardır), *söylem düzlemi* (birbirleriyle ilişkili söylem parçalarının işlediği bilim, politika, med-

ya, eğitim, gündelik hayat, çalışma hayatı gibi alanlar), *söylem pozisyonu* (bir kişinin veya bir iletişim aracının özel ideolojik konumunu ifade eder), *toplumsal söylem* (belirli bir toplumda söylem dizileri belirli bir karmaşık dolaşım yapısı içinde toplumsal söylemi oluştururlar).

Jager, bu kavramlardan hareketle, analiz için 6 aşamalı bir yöntem ortaya koyar: 1. İncelenecek temanın (yani söylem dizisinin) belirlenmesi. 2. Söylem düzleminin belirlenmesi (örneğin; söylem düzlemi olarak yazılı basın, magazin, pop şarkıları, videolar, vb. belirlenebilir). 3. Materyallerin toplanması, işlenmesi ve arşivlenmesi. 4. Söylem dizilerinin *yapısal* analizi. Bu amaçla; öncelikle ele alınan materyalin (örneğin bir gazetenin) genel özellikleri (politik konumu, tirajı, bilinirliği, vb) incelenir. Daha sonra, içerdiği genel temalar belirlenir, bu temaların özellikleri, temalardaki tekrarlamalar, karşıtlıklar ve alt-temalar analiz edilir. 5. Çeşitli metinlerin (söylem parçalarının) *hassas/ince* (fine) analizi (bu metinler, belirlenen söylem düzlemi çerçevesinde seçilirler; örneğin, yazılı basın düzlemi için gazete makaleleri kullanılır). Bu amaçla, metinlerin; kurumsal çerçevesi (yani bağlamı), metnin yüzeyi (grafik yapısı, başlıklar, alt başlıklar, anlam birimleri, işaret edilen konular), retoriksel araçları (argümantasyon stratejileri, mantık ve kompozisyon, kelime hazinesi ve stil, metafor ve semboller, imâlar ve klişeler, kişiler ve referanslar) ve içerdikleri ideolojik ifadeler (insan anlayışı, toplum fikri, teknoloji ve gelecek tasarımına ilişkin ifadeler gibi) analiz edilir. 6. Bütünsel (overall) analiz (bu aşamaya kadar elde edilen tüm bulguların, incelenen söylem dizisinin bütünsel bir şekilde değerlendirilebilmesi için, birbirine eklenerek ve bütünsel bir şekilde analiz edilmesidir).

Sonuç

Görüldüğü gibi ESA içindeki çeşitli teorisyenler, ESA'nın temel prensiplerini (sosyal problemlere odaklanma, eleştirel olma, özgürleştirici bir bilgi birikimine hizmet etme, disiplinlerarasılık gibi) paylaşmakla birlikte, teorik ve yöntemsel olarak birbirinden farklı yönleri olan yaklaşımlar ortaya koymuşlardır. Yine de bu yaklaşımların tümü, çoğu zaman birbirlerinden beslenmekte ve çeşitli teorik ve yöntemsel benzerlikler ihtiva etmektedirler. Dahası, çoğunlukla aynı kavramları kullanmalarına karşın, bu kavramları ele alışlarında ve kavramsallaştırmalarında -bazen neredeyse belirsiz denebilecek düzeyde- farklılıklar gösterirler. Benzer bir durum yöntemlerde de görülür; çoğu yaklaşımın önerdiği yöntemsel çerçeve, birbirine benzemekle -ve bazen aynı analitik ilgiden kaynaklanmakla birlikte- farklı terimlerle veya adımlarla sunulmaktadır. Bu durum, ESA için hem bir çeşitlilik zenginliği hem de eleştirilebilecek ve zayıf bir nokta ola-

rak görülebilir.

Meyer (2001), ESA'nın çeşitli teorik düzeyleri bir arada içeren bir yaklaşım olduğunu söyler. Buna göre, ESA içindeki her teorisyen, bu teorik düzeylerin bir kısmını kendi yaklaşımına dahil eder; buna imkan sağlayan şey ise ESA'nın her koşulda disiplinlerarası ve teoriler-arası bir niteliğe sahip oluşudur. Meyer (2001), bu teorik düzeyleri kapsamlılık derecesine göre şu şekilde sıralar: 1. *Epistemoloji*; genel olarak insan algısının ve özel olarak da bilimsel algının koşullarına ve sınırlarına dair genel bir model sağlar. 2. *Genel (grand) sosyal teoriler*; mikro ve makro sosyolojik fenomenler arasındaki ilişkileri ortaya koymaya çalışırlar. 3. *Orta-düzey teoriler*; belirli sosyal fenomenlere (çatışma, kognisyon gibi) ve toplumun belirli altyapılarına (ekonomi, din gibi) odaklanırlar. 4. *Mikro-sosyolojik teoriler*; sosyal etkileşimi veya gündelik uygulamaları incelerler. 5. *Sosyo-psikolojik teoriler*; duygu ve kognisyon gibi psikolojik fenomenlerin sosyal koşullarına odaklanırlar (mikro-sosyolojiden farklı olarak hermenötik anlayış yerine nedensel açıklamaları tercih ederler). 6. *Söylem teorileri*; söylemi sosyal bir fenomen olarak incelemeyi amaçlar. 7. *Dilbilimsel teoriler*; dil sistemlerinin ve sözel iletişimin belirli örüntülerini açıklamaya ve tanımlamaya çalışırlar.

Bu çerçevede bakıldığında, anlattığımız ESA yaklaşımlarının her biri bu teorik düzeylerin bir ya da birkaçını kendi içinde barındırmakta veya bunlara tekabül etmektedir. Örneğin, Jager, kendi yaklaşımı içerisinde *grand* teorilere atıf yapar; ayrıca çeşitli mikro-sosyolojik, dilbilimsel ve söylemsel teorilerden faydalanır. Diğer yandan Wodak özellikle *dilbilimsel* yönelimli iken, Van Dijk'in yaklaşımı daha çok *sosyo-psikolojik* bir teorik düzeye dayanmaktadır. Fairclough'un yaklaşımı Marksist gelenekten hareketle sosyal çatışmalarla ilgilenen *orta-düzey* teoriler içerisinde görülebilir. Son olarak, Scollon ise daha çok *mikro-sosyolojik* bir perspektife sahiptir. Burada unutulmaması gereken, ESA teorisyenlerinin de her fırsatta ifade ettiği gibi, dayandığı teorik düzey ne olursa olsun, teorisyenin belirli bir yaklaşım, teori veya yöntemle tamamen bağlanmaması ve yeterli görmemesi gerektiğidir. Teorik ve analitik çerçevenin sürekli geliştirilmesi ve daha iyiye ulaştırılması, analistin bu şekilde eleştirel ve özeleştirel bir tutum geliştirmesine bağlıdır.

Son olarak, ESA (ve içerisindeki çeşitli yaklaşımlar) birçok bakımdan çok değerli bir çalışma alanı olmakla beraber, ESA'ya yöneltilen birtakım eleştiriler de söz konusudur. Bunlar arasında, analiz çerçevelerinin tam olarak operasyonel hâle getirilmemesi, “bağlam” kavramının çok genel ya da çok sınırlı olması, mikro ile makro arasındaki ilişkiye yönelik teorik

çerçevelerin uygulamada çeşitli eksiklikler veya problemler içermesi, disiplinlerarası ve metinler-arası olma iddiasının tam olarak yerine getirilemeyişi ve ezilenlerin lehine olma adına önyargılı olunması gibi eleştiriler sayılabilir (Wodak, 2001a).

Kaynakça

- Aygül, Zeynep (2012). "Atatürk'ün Gençliğe Hitabesi'nin Eleştirel Söylem Analizi ile İncelenmesi". *Söylem Çalışmaları*. Ed. Sibel Arkonaç. Ankara: Nobel Yayınevi, 193-208.
- Caborn, Joannah (2007). "On the Methodology of Dispositive Analysis". *Critical Approaches to Discourse Analysis Across Disciplines*, 1/1: 115-123.
- Elçi, Elçin (2012). "Metalaşmış Kimlikler: İki Ayrı Reklam Filmi Üzerinden Kadın ve Erkek Kimliklerinin Heteroseksüel İlişkiler Bağlamında Analizi". *Söylem Çalışmaları*. Ed. Sibel Arkonaç. Ankara: Nobel Yayınevi, 255-264.
- Fairclough, Norman (2001a). "Critical Discourse Analysis as a Method in Social Scientific Research". *Methods of Critical Discourse Analysis*. Eds. Ruth Wodak, Michael Meyer. London: Sage, 32-62.
- Fairclough, Norman (2001b). "The Discourse of New Labour: Critical Discourse Analysis". *Discourse as Data: A Guide for Analysis*. Eds. Margaret Wetherell, Stephanie J. A. Taylor, Simean J. Yates. London: Thousand Oaks, 229-266.
- Fairclough, Norman (2005). "Critical Discourse Analysis". *Marges Linguistiques*, 9: 76-94.
- Jager, Siegfried (2001). "Discourse and Knowledge: Theoretical and Methodological Aspects of a Critical Discourse and Dispositive Analysis". *Methods of Critical Discourse Analysis*. Eds. Ruth Wodak, Michael Meyer. London: Sage, 32-62.
- Meyer, Michael (2001). "Between Theory, Method and Politics: Positioning of the Approaches to CDA". *Methods of Critical Discourse Analysis*. Eds. Ruth Wodak, Michael Meyer. London: Sage, 14-31.
- Reisigl, Martin and Wodak, Ruth (2001). *Discourse and Discrimination: Rhetorics of Racism and Antisemitism*. London: Routledge.
- Scollon, Ron (2001a). "Action and Text: Towards an Integrated Understanding of the Place of Text in Social (Inter)action, Mediated Discourse Analysis and the Problem of Social Action". *Methods of Critical*

- Discourse Analysis*. Eds. Ruth Wodak, Michael Meyer. London: Sage, 139-183.
- Scollon, Ron (2001b). *Mediated Discourse: The Nexus of Practice*. London: Routledge.
- Sheyholislami, Jaffer (2001). "Critical discourse analysis". <http://http-server.carleton.ca/~jsheyhol/articles/what%20is%20CDA.pdf>. (Erişim Tarihi: 5 Haziran 2020).
- Şah, Umut (2012a). "Eşcinsellik Hastalığıdır [ve dahası] Sapkınlıktır': Bir Eleştirel Söylem Analizi Denemesi". *Söylem Çalışmaları*. Ed. Sibel Arkonaç. Ankara: Nobel Yayınevi, 209-222.
- Şah, Umut (2012b). "Kan'ın metalaşması". *Söylem Çalışmaları*. Ed. Sibel Arkonaç. Ankara: Nobel Yayınevi, 245-254.
- Şah, Umut (2012c). "'Andımız'ı Okumak: Bir Aracılı Söylem Analizi Çalışması". *Söylem Çalışmaları*. Ed. Sibel Arkonaç. Ankara: Nobel Yayınevi, 181-192.
- Van Dijk, Teun A. (2001). "Multidisciplinary CDA: A Plea for Diversity". *Methods of Critical Discourse Analysis*. Eds. Ruth Wodak, Michael Meyer. London: Sage, 95-120.
- Van Dijk, Teun A. (2009a). "Critical Discourse Studies: A Socio-cognitive Approach". *Methods of Critical Discourse Analysis* (2nd edition). Eds. Ruth Wodak, Michael Meyer. London: Sage, 95-120.
- Van Dijk, Teun A. (2009b). *Society and Discourse: How Social Contexts Influence Text and Talk*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Weiss, Gilbert and Wodak, Ruth (2003). "Introduction: Theory, Interdisciplinarity and Critical Discourse Analysis". *Critical Discourse Analysis*. Ed. Gilbert Weiss, Ruth Wodak. New York: Palgrave Macmillan, 1-34.
- Wodak, Ruth (2001a). "What CDA is About—a Summary of its History, Important Concepts and its Developments". *Methods of Critical Discourse Analysis*. Eds. Ruth Wodak, Michael Meyer, London: Sage, 1-13.
- Wodak, Ruth (2001b). "The Discourse-Historical Approach". *Methods of Critical Discourse Analysis*. Eds. Ruth Wodak, Michael Meyer, London: Sage, 63-94.